

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond
Kirjanduse ja kultuuriteaduste õppekava

Saskia Einpalu
Kristlik kujundikeel Siberi-ainelises eesti proosas

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Tiina-Erika Friedenthal, PhD

Tartu 2026

Autorideklaratsioon

Olen bakalaureusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Saskia Einpalu

26.05.2026

Annotatsioon:

Bakalaureusetöö uurib kristliku kujundikeele avaldumist Siberi-ainelises eesti proosas Raimond Kaugveri romaani "Põhjalvalgus", Heino Kiige romaani "Maria Siberimaal" ning Jaan Krossi novellide "Tuhatos" ja "Motacilla" näitel. Lähilugemise ja võrdleva analüüsi abil selgitatakse, milliseid kristlikke allusioone ja kujundeid teostes kasutatakse ning millist tähendust need Siberi-kogemuse kujutamisel loovad.

Märksõnad: kristlik kujundikeel, Siber, Raimond Kaugver, Heino Kiik, Jaan Kross

Sisukord

Sissejuhatus.....	5
1. Uurimismaterjal ja teoste valik.....	7
1.1. Raimond Kaugveri "Põhjalvalgus".....	7
1.2. Heino Kiige "Maria Siberimaal".....	8
1.3. Jaan Krossi "Tuhatoos" ja "Motacilla".....	8
2. Kristlik kujundikeel ja allusioon eesti kirjanduses.....	10
2.1. Piibel eesti kirjanduskultuuri tüvitekstina.....	10
2.2. Kristlik kujundikeel eesti kirjanduses.....	11
2.3. Kultuurimälu, kannatusnarratiiv ja Siberi-kogemus.....	13
2.4. Kristlik kujundikeel ja allusioon.....	14
2.5. Sekulaarne religioosne tunnetus.....	16
2.6. Analüütiline lähtekoht.....	17
3. Kristlikud allusioonid Siberi-ainelises eesti proosas.....	18
3.1. Siber kui piibellik kannatusruum.....	18
3.1.1. Kaugver: orjapõlv, märterlus ja põrgu.....	18
3.1.2. Kiik: kodukaotus ja vaikne ohver.....	20
3.1.3. Kross: nihestatud kujundid.....	20
3.2. Märgid, ilmutused ja lootuse võimalikkus.....	21
3.2.1. Kaugver: loodus kui lootus ja märk.....	21
3.2.2. Kiik: jumalakogemus kui kõrgema hoole märk.....	23
3.2.3. Kross: märk usu ja juhuse piiril.....	23
3.3. Reetmine, usk ja moraalne proovilepanek.....	24
3.3.1. Kaugver: lepitus, reetlikkus ja vastupanuigatsus.....	25
3.3.2. Kiik: kõrgem õiglus ja headuse alalhoid.....	26
3.3.3. Kross: usk kui tähenduse otsimine juhuse piiril.....	27
3.4. Kaugveri, Kiige ja Krossi teoste võrdlus.....	28
Kokkuvõte.....	31
Summary.....	32
Kasutatud kirjandus.....	33

Sissejuhatus

Käesoleva töö teemavalik tõukus huvist religiooni avaldumise vastu kirjanduses ja huvist Siberi-ainelise proosa vastu. Kuigi kristlik kujundikeel köitis mind juba varem, hakkas see teema mind rohkem huvitama Raimond Kaugveri "Põhjalvalgust" ning Heino Kiige "Maria Siberimaal" lugedes, sest just Siberi kui ruum avas teema teise nurga alt. Mind paelus, kuidas kristlike kujundite kaudu avati kannatuse, ellujäämise ja moraalse proovilepaneku tähendusvälja.

Kuigi Eesti kultuuriruum on kujunenud kristliku pärandi mõjul ja see peegeldub ka kirjanduses, on side kristlike allikate ja nende tähendustega ajas nõrgenenud ning neid allusioone ei pruugita enam ära tunda. Samas on selge, et Piibel ja kristlik traditsioon on eesti kirjanduse kultuuriline alus, mida kinnitavad seda teemat käsitlenud uurijad, nagu teoloog ja kirjanik Uku Masing, keeleteadlane Kristiina Ross, kirjandusteadlased Rein Veidemann, Öne Kepp ja Anneli Mihkelev.

Siberi-ainelise kirjanduse all mõistetakse käesolevas töös tekste, mis kujutavad 1940. ja 1950. aastatel Nõukogude Liidu okupatsiooni tagajärjel Siberi vangilaagritesse ja asumisele küüditatute elu ja saatust. Siberi-kogemust on talletatud päevikutes, kirjades, mälestustes, elulugudes ja ilukirjanduses. Varasem uurimine on keskendunud ennekõike mälu, trauma ja elulookirjutuse aspektidele selliste tuntud uurijate poolt nagu kirjandusteadlased Rutt Hinrikus, Leena Kurvet-Käosaar, Tiina Kirss, Maarja Hollo, suulise ajaloo ja mälu-uuringute professor Ene Kõresaar ja ajaloolane Aigi Rahi-Tamm. Pannes tähele, et Siberi-aineline kirjandus sisaldab samuti kristlikke kujundeid, tõstatus küsimus, mida need rahvusliku mälu ja traumakogemuse kujutamisele juurde annavad. Kuigi religiooni mõju repressiooniga toimetulekul on uuritud (Lehtsaar, Noor 2003), ei ole seni teemaks võetud kristliku kujundikeele avaldumist Siberi-ainelises ilukirjanduses.

Käesoleva töö eesmärk on uurida kristlikku kujundikeelt neljas Siberi-ainelises eesti proosateoses: Raimond Kaugveri romaan "Põhjalvalgus", Heino Kiige romaan "Maria Siberimaal" ning Jaan Krossi novellid "Tuhatuus" ja "Motacilla". Töö uurimisküsimused on järgmised:

- 1) Milliseid kristlikke allusioone ja kujundeid valitud teostes kasutatakse?
- 2) Kuidas kristlikke allusioone ja kujundeid kasutatakse, millise sõnumi kandjana?
- 3) Kuidas erineb kristliku kujundikeele kasutus Kaugveri, Krossi ja Kiige teostes?

Töö uurimismeetodina kasutasin lähilugemist ja võrdlevat analüüsi. Lähilugemine võimaldab teksti uurida detailselt, pöörates tähelepanu sõnavalikule, kujunditele ja vormile (Nünning, Nünning 2020: 35). Käesolevas töös tähendas see, et lugesin esmalt kõiki valitud teoseid eraldi. Teisel lugemisel identifitseerisin kristlikku tähendusvälja aktiveerivad tekstikohad ja kujundid ning kirjutasin need iga teose kohta eraldi välja, lisades juurde konteksti, milles kujund esines, kellega või millega seostus ja mis tähendust konkreetses teoses löi. Kristlike allusioonide ja kujundite äratundmisel tuginesin oma senistele kirjanduslikele ja kultuurilistele kogemustele ning kokkupuutele kristlike tekstidega, mistõttu on võimalik, et ma ei tuvastanud kõiki tekstis esinevaid kristlikke viiteid. Bakalaureusetööle seatud mahupiirangute tõttu ei käsitle ma kõiki tuvastatud kujundeid ja allusioone, vaid analüüsin eelkõige neid, mis moodustavad teoste üleselt tähenduslikke seoseid.

Üles märgitud ja välja valitud kujundid ja allusioonid kategoriseerisin temaatiliselt. Selle põhjal eristusid nelja teose üleselt kolm põhilist tähendusvälja: Siber kui piibellik kannatusruum; märgid, ilmutused ja lootuse võimalikkus ning reetmine, usk ja moraalne proovilepanek. Võrdlevas analüüsis kõrvutan nelja teose lähilugemise tulemusi. Nii saan vaadelda, kas lähedased teemad või kujundid täidavad erinevates tekstides sarnast rolli.

Töö koosneb kolmest peatükist, millest esimene avab uurimismaterjali sisu ja tausta. Teine annab teoste analüüsiks vajaliku teoreetilise raamistiku ehk avab kultuuri- ja kirjandusloolist konteksti. Rein Veidemannist lähtudes tutvustan üldisemalt piiblit kui eesti kirjanduse tüviteksti, Õnne Kepile ja Anneli Mihkelevile toetudes annan ülevaate kristliku kujundikeele avaldumisest eesti kirjanduses läbi aegade. Ene Kõresaare käsitlusest lähtudes avan Siberi-ainelise kirjanduse ja kultuurimälu vahelisi seoseid. Allusiooni mõistet aitab mõtestada taas Anneli Mihkelev ning religioossuse avaldumist mittetraditsioonilisel viisil selgitan Uku Masingu abil. Kasutatud sekundaarallikate süntees toimub alapeatükkide vahelisel tasandil ehk neid käsitletakse tööüleselt kolmanda peatüki kristlike kujundite ja allusioonide analüüsi toetava raamistikuna. Kolmas analüüsipeatükk on jaotatud kolmeks lähilugemise käigus eristunud tähendusväljaks: Siberi kujutamine piibelliku kannatusruumina, märkide ja lootuse võimalikkus ning reetmise, usu ja moraalse proovilepaneku motiivid. Iga alapeatükk on omakorda jaotatud autoriti, et nelja teose erisused paremini välja joonistuksid. Kolmanda peatüki lõpus toon välja valitud teoste kujundikasutuse ühisjooned ja erinevused.

1. Uurimismaterjal ja teoste valik

Töö uurimismaterjaliks valisin omaeluloolise kirjanduse asemel just ilukirjanduse, sest mind huvitas, kuidas kirjanikud kasutavad kristlikku kujundikeelt oma fiktiivses ja komponeeritud teoses. Valimi moodustasin nii, et teosed varieeruksid nelja tunnuse poolest: žanr, kogemuse liik (vangilaager vs. sundasumine), autori enda seos Siberi-kogemusega ning kirjutamis- ja ilmumisaeg. Valisin Raimond Kaugveri romaani "Põhjalvalgus", Heino Kiige romaani "Maria Siberimaal" ning Jaan Krossi novellid "Tuhatos" ja "Motacilla".

1.1. Raimond Kaugveri "Põhjalvalgus"

Raimond Kaugveri (1926–1992) "Põhjalvalgus" eristub teistest selle poolest, et on romaan, mille autor kirjutas suuremas osas Siberis, n-ö otse sündmuste keerises, ning on seeläbi valimi kõige varasema kirjutamisajaga tekst. Kaugver saatis teose kirjadena oma isale (Kaalep 1994: 83), kuid see ilmus alles 2010. aastal, kui kirjaniku tütar leidis sahtlist käsikirja (Kaalep 2010: 510). Ain Kaalep on öelnud, et Kaugver uskus vene imperialismi langemisse ning pidas selleks puhuks vajalikuks omada aktuaalset materjali Nõukogude tegelikkuse kohta (Kaalep 1994: 84). "Põhjalvalgus" jälgib peategelase Mattias Raua teekonda arreteerimisest ja vangilaagrisse sattumisest kuni Siberist naasmiseni. Teoses on keskne küsimus, kuidas jääda ellu, säilitada vastupanuvõime, inimlikkus ja moraalsus olukorras, mis sageli inimese murrab.

Raimond Kaugveri looming on lähedalt seotud kirjaniku enda elulooga. Ta arreteeriti 1945. aastal ja mõisteti viieks aastaks Siberi vangilaagrisse. 1950. aastal 24-aastaselt naasis ta Eestisse, alustades oma põhitöö kõrvalt ka kirjanikuteekonda. Tema Siberi- ja laagrikogemus kajastus esmalt romaanis "Nelikümmend küünalt" (1966) ja seejärel kogumikus "Kirjad laagrist" (1989). Esimene neist tõi kirjanikule suure menu ja romaanist avaldati mitu trükki, ent teos maksis ajale oma lõivu. Ain Kaalep nimetab teost pooltõe- või veerandtõeraamatuks – Kaugver usaldas talle, et pidi looma terve valede võrgustiku, et kõneleda raasukese tõtt küüditamisest (Kaalep 1994: 85). Kogumiku "Kirjad laagrist" kirjutas Kaugver Siberis nagu "Põhjalvalgusegi" ning saatis kirjadega Eestisse. See kätkeb endas tõsielulisi lugusid laagrist.

Kaugveri laagrikirjadega seoses on olulised kirjandusteadlase Eneken Laanese koostatud ja kommenteeritud "Kirjad Sigridile. Sõjatandrilt ja vangilaagrist 1944–1949" (2020) ning kirjandusteadlase Sirje Oleski artikkel (vt Olesk 2021). Kaugveri kirjades esinevaid inimeseks jäämise strateegiaid on käsitlenud Kristin Kizant Tartu Ülikooli kirjanduse eriala bakalaureusetöös (vt Kizant 2023). Romaani "Põhjalvalgus" on varem käsitletud laagrielu reeglite ja tabude kontekstis Anneli Kõvamehe artiklis (2013) ning trauma vaatenurgast Keyt Vainola Tallinna Ülikoolis kaitstud magistrisööses (vt Vainola 2023).

1.2. Heino Kiige "Maria Siberimaal"

Heino Kiige (1927–2013) romaan "Maria Siberimaal" eristub valimis, sest kujutab poliitvangi laagrikogemuse asemel küüditatud naise ja perekonna sundasumist. Kui Kaugver ja Kross lähtuvad autorite endi laagrikogemusest, siis Kiik kirjutab oma ema ja noorema venna Siberi-elust. "Maria Siberimaal", mis on kirjutatud 1978. aastal, ootas kümme aastat ilmumisvõimalust (Rahi-Tamm 2009: 243) ning ilmus 1987. aastal ajakirjas Looming ja 1988. aastal raamatuna. Nii paikneb teos kirjutamis- ja ilmumisaja poolest Kaugveri varase käsikirja ja Krossi hilisemate novellide vahel. Romaan kujutab aastatel 1949–1957 sundasumisel viibinud naise argist võitlust ellujäämise ja toimetuleku nimel, emadust ja koduigatsust.

Kiigele kui ühele esimestest, kes Siberi-teemat käsitles ja teemale n-ö avalöögi andis, on ette heidetud liigset leebust. "Maria Siberimaal" on käsitletud eelkõige mälu- ja märtsiküüditamise kontekstis. Ajaloolane Aigi Rahi-Tamm on oma järelsõnas avanud teoses väljenduvat kogemust ajaloolisel taustal (vt Rahi-Tamm 2009), Eneken Laanes on aga teost käsitlenud 1980. mäluksuuri taustal ning toonud esile selle realistliku, mitte traumakeskse, kujutusviisi (vt Laanes 2017).

1.3. Jaan Krossi "Tuhatos" ja "Motacilla"

Jaan Krossi (1920–2007) novellid "Tuhatos" ja "Motacilla" eristuvad valimis kõige selgemalt žanri ja ajalise vahemaa poolest: erinevalt Kaugveri ja Kiige romaanidest on tegemist novellidega, mille Kross kirjutas 1980.–1990. aastatel ehk mitukümmend aastat pärast vangilaagrit. Kogemusliku tausta poolest on need Kaugveriga sarnased, sest lähtuvad

autori enda laagrikogemusest poliitvangina. "Tuhatos" on kirjutatud 1983–1986 ja ilmus 1988. aastal, "Motacilla" kirjutamis- ja ilmumisaasta on 1997.

"Tuhatos" keskendub peategelase Mirgi läbielamistele alates Kirovi vanglast kuni vangilaagri esimeste päevadeni 1947. aasta novembrikuus, kus teda tabavad kõige uskumatud kokkusattumused ja õnnelikud juhused. Novelli "Motacilla" peategelane meenutab õnnelike aegu oma naisega ning tema eesmärgiks on leida enda seest seesugune usk, mis manaks Siberis tema ette tema Eestisse jäänud naise. Lõpuks lendabki tema ette üks västrikuline ehk *motacilla*.

Jaan Kross arreteeriti 1946. aastal ja saadeti Siberisse, kust naasis 1954. aastal. Tagasi kodumaal sai temast kutseline kirjanik, kes tegutses alguses luuletajana ning seejärel prosaistina. Kuigi Krossi looming keskendub peamiselt ajaloolistele teemadele, siis Siberit käsitleb ta vähestes teostes. Siberi viiteid esineb proosateostes "Väljakaevamised" (1990), "Mesmeri ring" (1995) ja "Paigallend" (1998), ent keskse teemana on laager vaid neljas novellis "Tuhatos" (1988), "Halleluuja" (1990), "Vürst" (1994) ning "Motacilla" (1997). Käesolevas töös analüüsitakse neist neljast laagrinovellist kahte – "Tuhatos" ja "Motacilla" –, sest just nendes on kristlikud allusioonid ja kujundid kõige selgemalt esil.

Kross on üks eesti kirjanduse kõrgemalt hinnatud autoreid ning tema loomingut on palju uuritud, kõige põhjalikumalt Juhani Salokannel ja Jaan Undusk. Konkreetsemalt laagrinovelle on käsitlenud Eneken Laanes (2022: 981), kelle sõnul Kross läheneb laagriteemale läbi pikareskse filtri: tema tegelased puutuvad küll kokku vägivalga ja näljaga, ent fookus on erakordsetel inimestel ja õnnelikel juhusel. Jumaliku käe esinemist Krossi novellides on täheldanud ka kirjanduskriitik Johanna Ross novellikogu "Sobimatute seikade võlu" saatesõnas (2020: 757), kirjutades: "Krossi minajutustajat tabavad paremad võimalused nagu jumaliku käe suunamisel."

Valimit eristavad omavahel neli tunnust. Esiteks žanr: Kaugveri ja Kiige tekstid on romaanid, Krossil novellid. Teiseks kogemuse liik: Kaugveri ja Krossi teosed kujutavad poliitvangi vangilaagrit, Kiige "Maria Siberimaal" aga küüditatud naise sundasumist. Kolmandaks autori enda seos Siberiga: Kaugveri ja Krossi teosed lähtuvad isiklikust ning Kiige romaan lähedaste Siberi-kogemusest. Neljandaks ajaline asetis: "Põhjavalgus" on kõige varem kirjutatud, ent kõige hiljem ilmunud; "Maria Siberimaal" on 1970ndatel kirjutatud ja nõukogude aja lõpul ilmunud; Krossi novellid aga on juba osaliselt vabas Eestis kirjutatud, tagasivaatavad tekstid. Nende erinevuste tõttu võimaldab valim võrrelda, kuidas kristlik kujundikeel toimib eri tüüpi Siberi-kogemuse kujutamisel.

2. Kristlik kujundikeel ja allusioon eesti kirjanduses

2.1. Piibel eesti kirjanduskultuuri tüvitekstina

Kristlikus kultuuriruumis on Piibel toiminud nii pühakirja kui kirjandusliku allikana. Ameerika kirjandus- ja religiooniteadlane Peter S. Hawkins on öelnud, et Piibel on andnud inimestele keele ja raami, mille abil mõtestada iseennast ja oma maailma (Hawkins 2015: 237). Kirjanduslikes tekstides omandavad piiblist pärit lood, tegelased ja kujundid uusi tähendusi. Piibliviiteid võib kirjanduslikes tekstides võrrelda liivaterakesega, mis toimib "vahel ärritajana, vahel pärlina algusena." (Hawkins 2015: 236).

Eesti kirjanduskultuuri kujunemine on olnud tihedalt seotud sakraalse sõna ja tõlkelisusega. Kirjandusteadlase Rein Veidemanni järgi muutis reformatsiooni tulemusena toimunud Piibli tõlkimine eri keeltesse kultuurimälu toimimist, sest suulise ja käsikirjalise pärandi kõrvale tekkis trükisõna massiline levik (Veidemann 2021: 86). Rahvuskeelse piibli võimalike lugejate hulk oli märkimisväärselt suurem, mis võimaldas tekstil levida iseseisvalt. See omakorda soodustas mitmekesiseid tõlgendusi ning arhetüüpsete motiivide, tegelaste ja väärtushoiakute laialdast omaksvõttu. (Samas) Kuigi piiblitekst toimus juba varem kultuurilise mõjutajana, siis just emakeelse tekstina sai see suurema väe ning hakkas kujundama omakeelset kirjanduskultuuri.

Eesti kultuuriloos loetakse pöördeliseks sündmuseks 1739. aasta põhjaeestikeelse täispiibli ilmumist. Piiblilood ja kristlik õpetus olid eestikeelses kultuuriruumis levinud juba varem, kuid täispiibli ilmumine andis neile uue kaalu. Veidemanni sõnul sai see ühendavaks tekstiks, mis aitas ühelt poolt kujundada ühist kirjakeelt ja keelekogukonda, teisalt sai Piiblist koolihariduse osa, mis kujundas väärtusnorme ja eetilisi arusaamu, milles omakorda juurdusid kultuurinormid (Veidemann 2021: 87). Piiblilood ei jäänud seega ainult õpetuse kandjaks, vaid astusid lugejatega dialoogi, kutsudes neid loetuga suhestuma ja siduma oma elu ja kogemustega. Nii kujunesidki Veidemanni järgi neist lugudest kirjanduse metatekstid – eeskujud ja tõlgendusraamid –, millele toetada uusi tekste. (Samas)

Eesti kirjanduskeele kujunemine on toimunud pikka aega suures osas usulise kirjanduse tõlgete ja siirete kaudu. Veidemann viitab, et kristlikud motiivid ja piiblilaenud on sügavalt juurdunud eesti keele fraseoloogiasse, mis kinnitab, et "oma" ja "võõras" on alalises dialoogis (Veidemann 2021: 90–91). Tõlkimine pole seejuures pelk ülekanne, vaid tähendusruumi loomine, kus võõras kohandatakse omaks, säilitades oma päritolu jälje (samas: 91). Heaks näiteks on Anton Thor Helle tegevus täispiibli tõlkijana – tundes nii

heebrea kui eesti keelt ja kasutades piiblit tõlkides rahvapäraseid vanasõnu ning kõnekäände, sidus ta piibli mõttemaailma kohaliku mõttesüsteemiga (sammas : 94). See aitas religioossetel kujunditel juurduda rahva seas ning kujundas tõlkimisest mehhanismi, mille kaudu piibellik kujundisüsteem eesti kultuuriga lõimus.

Seetõttu võib Piiblit käsitleda eesti kirjanduskultuuri ühe keskse tüvitekstina, mis Arne Merilai sõnastuses koondab tähendusi ja struktuure ning suunab edasist tekstiloomet (Merilai 2017: 746). Alustekstina toimib see kultuuri suunava ja kehtestava juhisenä või käsiraamatuna, mis ei paku üksnes sisu, vaid ka tõlgendamis- ja tähendusloome viise. Merilai rõhutab, et selline alustekst võimaldab eri meediumite ja tähendussüsteemide vahelist ülekannet, mis omakorda käivitab pidevalt toimivat ja paljunevat osalust. (sammas) Veidemann lisab, et Piibli kujundid, lood ja väärtused kõnelevad kaasa järgnevates kirjanduslikes tekstides, lisades uusi tähenduskihte ja süvendades kujundite mitmetähenduslikkust (Veidemann 2021: 91, 96).

Piibli ja laiema kristliku õpetustraditsiooni mõju ei avaldu eesti kirjanduses aga ainult otseste viidete ja tsitaatidena, vaid ka kaudsemalt kujundikeele, sümbolite ja allusioonide kaudu. Seetõttu tuleb kristliku kujundikeele käsitlemisel arvestada nii selle ajaloolise kujunemise kui ka eri avaldumisviisidega.

2.2. Kristlik kujundikeel eesti kirjanduses

Kirjandusteadlane Õnne Kepp on välja joonistanud kristliku kujundikeele kasutuse muutumise eesti kirjanduse ajaloos. Kepp selgitab, et varasemas eestikeelses kirjanduses on kristlik maailmapilt otsesemalt nähtav ning seotud kirikliku ja õpetliku sõnakasutusega (Kepp 2012: 189). Kirikukirjandus mõjutas tugevalt eestlaste poetilist mõtlemist ning aitas ühtlasi kaasa emakeelse värsivormi levikule (sammas). Eraldi väärib märkimist 18. ja 19. sajandil äärmiselt mõjuka vennastekoguduse liikumise mõju, sest hernhuutlik usulaad tõi tugevamalt esile isikliku ja elava usuideaali, mille keskmes oli vahetu jumalasuhe (vt ka Vösa, Laas 2022: 511). Arengule individuaalse lähenemise suunas osutab ka Kristjan Jaak Petersoni (1801–1822) looming, kus luuletaja suunab fookuse filosoofilistele mõtisklustele ja jumalaotsingule looduse, mõistuse, rahva ja emakeele kaudu (Kepp 2012: 190).

19. sajandi teisel poolel hakkavad otsesed religioossed viited eestikeelsest kirjandusest taanduma ning Jumala kohalolu väljendatakse üha enam kaudsemate sümbolite ja metafooride kaudu, mille seast toob Kepp esile vanatestamentlikud kujundid nagu valgus,

pimedus ja täht, mis võivad tähistada vastavalt jumalikku antust, hävingut ja valgust. Anna Haava (1864–1957) loomingus muutub see sümboolika inimese siseelu ja elutunnetuse väljendamise vahendiks. (Kepp 2012: 191–192) 20. sajandi alguses taandub otsene Suure Looja sümboolika veelgi ning esile kerkivad sisekaemus ja loodusvaatlus. Juhan Liivil (1864–1913) ja Marie Heibergil (1890–1942) seostuvad piibellikud kujundid maa, elu, sisemaailma ja loodustunnetusega. (Samas: 193)

1920ndatest alates hakkavad kirjanduses religioossed motiivid üha enam seostuma ajastukriitilise ja rahvusliku tunnetusega. Kepi sõnul kasutatakse ekspressionistlikus kirjanduses kristlikku eetilist raami ajastu vastuolude kujutamiseks ning uue inimvaimu loomiseks (Kepp 2012: 193–194). Ta toob esile kirjandusrühmituse "Tarapita" ja eriliselt just Henrik Visnapuu (1890–1951), kelle uuenenud elufilosoofiast lähtuvat luulet peeti isegi blasfeemiaks (samas: 193–195). Ka "Arbujad", näiteks Uku Masing (1909–1985) ja Heiti Talvik (1904–1947), kasutasid Piiblit ühe oma loomingu allikana (samas: 196), kõneledes selle kujundite abil ühiskondlikust või moraalsest kriisist.

Õnne Kepi väljajoonistatud arengujoon on käesoleva töö seisukohalt kõnekas, sest näitab, et kristliku kujundikeele osana saab näha ka näiteks valguse, pimeduse, looduse ja teekonna kujundeid. Nende tähendusväljade kujunemist läbi aja on võimalik jälgida ning neid tuleb märgata ka hilisemas kirjanduses.

Seda arengujoont tuleb täiendada küsimusega, kuidas piibellik kujundikeel aitab mõtestada rahvuslikku ja ajaloolist kogemust. Piiblis endas on tugev ajalooline mõõde, sisaldades lugusid Iisraeli rahva või algkristlaste pagendusest, orjapõlvest, rändamisest, Jumala otsimisest kannatuse keskel. Uku Masingu sõnul võimaldab eestlaste ja juutide võrdlemist ka sarnase saatuse paralleel: mõlemad on elanud suurvõimude vahel, tajudes alalist ohtu suuremate rahvaste hulka ära kaduda (Masing 2008b: 249). Seetõttu on piibellik kujundikeel sobiv vahend ka rahvusliku ja ajaloolise kogemuse tõlgendamiseks.

Anneli Mihkelev on näidanud, et piibellikud motiivid võivad kirjanduses toimida poliitiliste ja moraalsete dilemmade võrdpildina. Näiteks Juuda reetmise motiiv võimaldab käsitleda äraandmist ja müüdavust laiemas kultuurilises kontekstis. Samalaadne kujundiülekanne toimub ka hilisemas pagulaskirjanduses, kus piibellikke kannatusmotiive kasutatakse rahvusliku traagika kujutamiseks ning selle sidumiseks universaalse kannatusloo raamiga. (Mihkelev 1996: 54–55) Nii võrdleb Kalju Lepik vangilaagrit ristil kannatava Kristusega ja Siberit Kolgata mäega: "Sina, vangilaager, oled Kristus, / okaskrooniga kroonitud Kristus, / Siberi Pealaeaseme peal" (Lepik 1973: 20 – viidatud

Mihkelev 1996: 54 kaudu). Sellised kujundid annavad ajaloolisele kogemusele laiema tõlgendusliku ja eetilise mõõtme.

Taasiseseisvumise järel jätkub sama tendents. Näiteks Ene Mihkelson kasutab oma romaanis "Ahasveeruse uni" (2001) Piibli narratiive, et luua müütilist ja igavikulist mõõdet. Nii muutuvad Mihkelsoni narratiivid arusaadavamaks ning toetavad kultuurilist ülekannet, et luua kontakt nii minevikuga kui ka teiste rahvaste kogemusega. (Mihkelev 2024: 183, 190) Niiviisi toimivad piiblitekstitid tähendusraamina poliitiliste ja ajalooliste kogemuste mõtestamisel.

Tulles tagasi nõukogude okupatsiooni aega, siis kristliku kujundikeele olukord oli keeruline. Ateistlik ideoloogia katkestas varasema järjepidevuse nii kirjanduslikus mõtlemises kui kirjandusuurimises (Kepp 2012: 189; Veidemann 2015). Religioosete motiivide otsene käsitlemine oli raskendatud ning enamasti võimalik vaid kindlas poliitilises raamistikus (Veidemann 2015). Ometi ei kadunud religioossed tähendusväljad kirjandusest täielikult, vaid avaldusid pigem varjataval kujul, ridade vahel (samas). Just seetõttu muutuvad oluliseks kaudsed allusioonid, nihestatud kujundid, iroonia ning sekulaarsena näiv religioosne tähendusväli.

Siberi-ainelise kirjanduse puhul on see eriti tähtis. Laagri, küüditamise ja sundasumise kogemus vajab tihti kujundlikumat keelt kui vaid realistlik kirjeldus. Tegemist on kogemusega, mis puudutab inimese moraalitunnetust, suhet kannatuse, õigluse, süü, lootuse ja Eluga. Kristlik kujundikeel võimaldab neid küsimusi avada nii otseste piibliviidete kui ka varjatumate kujundite kaudu.

2.3. Kultuurimälu, kannatusnarratiiv ja Siberi-kogemus

Siberi-teemalist kirjandust võib eesti kultuuris käsitleda ennekõike kultuurimälu kandjana. Ene Kõresaare sõnul ei toimi mälu üksnes individuaalse meenutamisenä, vaid see on kollektiivse pärimuse kaudu edasi antud "kultuuripagas" (Kõresaar 2003: 7). Nii ei vahenda Siberi-aineline kirjandus ainult minevikusündmusi, vaid osaleb ka kollektiivse identiteedi kujundamises, kuna mäletamise viis seob ajalookogemuse ja identiteedi (samas: 8).

Siberi-kogemus on eesti kirjanduses korraga nii individuaalne läbielamine kui kollektiivne mäluks, tänu millele luuakse grupi kokkukuuluvust ja järjepidevust (Kõresaar 2003: 10). Kõresaare sõnul muutub ajalooline kogemus mõjusaks eeskätt isiklike lugude ja

kujutuse kaudu (samas: 8). Nõnda on Siberi-kirjandus üks põhiviis, mille abil rahvuslikku minevikku meenutada, kinnitada ja mõtestada (samas: 11).

Kõresaar seostab Siberi-kogemust trauma-, kannatus- ja ellujäämisnarratiiviga, sest minevikku struktureeritakse ja tõlgendatakse oleviku vajadustest lähtuvalt (Kõresaar 2003: 20). Üksikisiku kogemus toetub seejuures ka varasematele kogemusstruktuuridele, mis võetakse üle sotsiaalse ja kultuurilise vahenduse kaudu (samas: 20–21). See tähendab, et Siberi-kogemust konstrueeritakse nende narratiivide kaudu, mis on kultuuris juba olemas (samas: 22). Siin muutub oluliseks kristlik traditsioon kui Euroopa kultuurimälu varamu. Kuigi varasem religioosne mälu on asendunud sekulaarse ja ajaloolise kultuurimäluga (samas: 11), toimib kollektiivne mälu eri aegade, kogemuste ja tõlgendussüsteemide pidevas dialoogis (samas: 26). Nii võivad vanad kristlikud kujundid uues ajaloolises ainekust aktiveeruda ning anda kannatusele, süütusele, ohvriks olemisele laiemalt mõistetava kuju. Valguse ja pimeduse vastandus, ohvri- või lunastuse kujund ei pruugi väljendada autori isiklikku religioossust, vaid need kujundid võivad toimida hoopis kultuurilise mäluvormina, mis asetavad konkreetse ajaloolise kogemuse tuttavasse tõlgendusraami.

Seetõttu tuleb Siberi-ainelist proosat vaadata mitte ainult repressioonide ja trauma kujutamisenä, vaid mälu ruumina, kus rahvuslik kannatuslugu põimub kultuurimälu talletunud piibellike kujundite ja tähendusmustritega. Kristlik kujundikeel aitab kõnelda kannatusest, ellujäämisest ja moraalistest valikutest laiemas, mitmetähenduslikumas raamistikus.

2.4. Kristlik kujundikeel ja allusioon

Käesolevas töös kasutatakse kristliku kujundikeele mõistet katusmõistena, mille all mõistetakse tekstis avalduvaid piibellikke või laiemalt kristlikku tähendusvälja aktiveerivaid allusioone ja kujundeid: otseseid piiblitcitaate, viiteid piiblitlugudele, kristlikku sümboolikat ning väärtusvastandusi, nagu valgus ja pimedus, reetmine ja ustavus, ohver ja pääsemine, põrgu ja lootus. Seega võib kristlik kujundikeel avalduda nii otseste kui kaudsete vihjetena.

Töö keskne mõiste on allusioon, sest see võimaldab käsitleda kristlikku kujundikeelt mitmekihilise nähtusena. Kirjandusteadlase Anneli Mihkelevi järgi seob allusioon omavahel eri tekste ja märgisüsteeme (Mihkelev 2005: 20). Filosoof William Irwin täpsustab seda mõtet, eristades allusiooni tavalisest viitest, sest allusioon ei piirdu osutatud äratundmisega, vaid nõuab lugejalt otsesõna väljendamata assotsiatsioonide ja kultuuriliste seoste

aktiveerimist (Irwin 2001: 288). Mihkelev lisab, et allusiooni äratundmist võimaldab teksti pealispinnal esinev vihjav tunnus, mis suunab lugeja mõtte väljapoole käsilolevat teksti (Mihkelev 2005: 20, 33). Need markerid kutsuvad esile kindlate kontekstidega seotud assotsiatsioone ning töötavad kultuuriliste ja tekstiliste seoste võrgustikus (samas: 34, 37).

Seetõttu ei pruugi allusioon osutada kogu lähtetekstile tervikuna, vaid mõnele selle konkreetsele omadusele või joonele, mille lugeja konteksti abil välja loeb (samas: 34–37). Nii võib mõni tegelaskuju, olukord või kujund aktiveerida mitte terve (piibli)loo, vaid üksnes ühe tähendusliku omaduse. Näiteks võib viide Jeesusele osutada mitte tema sünniloole või kannatusloole tervikuna, vaid üksnes imetegudele või lunastavale rollile. Sellisena on allusioon ühtaegu tähendust suunav ja tihendav võte.

Allusiooni eripära aitab täpsustada võrdlus tsitaadiga. Tsitaat on Mihkelevi käsitluses uude teksti toodud varasema teksti segment, mis säilitab äratuntava seose originaaltekstiga, kuid peab samal ajal kohanema uue tekstilise ja kultuurilise ümbrusega (Mihkelev 2005: 69). Tsitaat võib olla allusiooni nähtav kandja (samas: 71), ent allusioon ise on laiem nähtus. Ka Irwin nõustub selle mõttega, toetudes Carmela Perrile ja Oxfordi sõnastikule (Irwin 2001: 287): allusioon võib olla nii avalik kui varjatud, kuni see nõuab lisa seoste aktiveerimist ega piirdu ainult osutamisega.

Oluline pole üksnes see, mida varasemast tekstist üle võetakse, vaid ka see, kuidas ja milleks seda tehakse. Piibli kasutuses kirjanduses võib püha tekst ühtaegu kanda edasi autoriteeti ning olla übermõtestava või õõnestava töötluse objekt. (Mihkelev 2005: 74, 82) Nii võib allusioon ühel juhul kinnitada varasema teksti väärtust, teisel juhul aga luua sellest iroonilise või kriitilise ümberkirjutuse. Sel viisil väljendab allusioon autori hinnangut eelnevale tekstile: seda kinnitades, muutes või vaidlustades (samas: 2005: 65). Nii kohtuvadki allusiooni puhul autor, lugeja ja kultuurimälu varjatud dialoogis. Autoril on selles protsessis suunav roll, sest ta juhib lugejat teatud tähendussuunas: vahendab emotsioone ja väljendab hoiakuid. Kuigi lugeja võib pakkuda erinevaid tõlgendusi, annab tekst ise talle markereid, mille kaudu soovitud seosed aktiveeruvad. (Mihkelev 2005: 83, 109) Irwin toonitab, et lugeja peab üritama mõista neid seoseid kooskõlas autori kavatsusega (Irwin 2001: 292–293), muidu on tegemist lugeja tõlgendusega mitte ranges mõttes allusiooniga (Irwin 2001: 295). Seega lugeja roll on aktiivne ning eeldab temalt kultuurimälu, kriitilist meelt ja tõlgenduslikku tööd.

Käesolevas töös ma ei erista rangelt motiivi, sümboli, kujundi ja allusiooni mõisteid, sest analüüsi eesmärk pole terminoloogiline liigitamine. Allusiooni mõistet kasutan eelkõige tööriistana, mis aitab märgata, milliste markerite kaudu kristlik tähendusväli valitud

tekstides avaneb, millist omadust tekst esile tõstab ning kuidas see toimib Siberi-kogemuse kujutamises ehk mis hoiakuid väljendab. Fookuses on seejuures teostes avalduv kujundikasutus ja selle tähendus, mitte autorite isikliku religioossuse võimalik väljendumine.

2.5. Sekulaarne religioosne tunnetus

Eesti kultuuris ei avaldu religioosne tunnetus alati kiriklikus või dogmaatilises sõnastuses, sageli on see seotud hoopis looduse ja igapäevase kogemusega. Uku Masingu järgi väljendub eestlaste vagadus sageli argiste asjade ekstaatilisest nägemisest, eriti looduskirjelduses, mis võib toimida omamoodi ilmutusena (Masing 2008a: 101). Selline maailmatunnetus ei tugine tingimata dogmaatilisele religioonile, vaid suhtele ümbritseva maailmaga. Masing peab eestlase loomuomadusteks alandlikkust, imetlemist ja sõbralikkust kõige oleva vastu, mis võimaldavad luua tähendusliku kontakti välismaailmaga. Sellises tunnetuses eraldab eestlast maailmast vaid õrn "mina" piir. (Samas: 101–106) Sellest lähtuvalt võib eestlase religioosne maailmatunnetus avalduda looduse vaatlemises või igapäevastes tähelepanekutes, mitte tingimata kiriku või äratuntavalt kristlikust traditsioonist pärineva usulise praktika kaudu.

Selline maailmatunnetus kujundab ka arusaama Jumalast ja moraalist. Masingu järgi pole Jumal eestlaste jaoks niivõrd autoriteetne valitseja kui pigem "vanema ja sõbraliku venna" laadne kuju (Masing 2008b: 258). Sama hoiak kandub üle suhtumisele maailma ja teistesse inimestesse. Hea olemine ei tulene sellisel juhul üksnes Jumala käsust, vaid näib loomuliku enesestmõistetavusena kuuluvat elu enda juurde. Sellest vaatenurgast ei ole ka ilmutus lõplik ega piirdu üksnes Piibliga, vaid võib ilmnedagi igal ajal ja igal pool. (Samas: 258–259)

See omakorda aitab mõista, miks religioossed tähendused võivad eesti kirjanduses avalduda sekulaarsena näivas kujundikeeles. Loodus, valgus, lind, taevast või argine tähelepanek võivad saada tähenduse, mis ületab materiaalse maailma piiri. Tegemist ei pruugi olla otsese usulise tunnistusega, kuid selline kujund võib tegelase jaoks avada uue kõrgema tasandi või lootuse ja ilmutusliku kogemuse võimaluse. Selle tõttu ongi Masingu käsitus käesoleva töö seisukohalt vajalik, sest need näiliselt argised märgid võivad aktiveerida kristliku tähendusvälja. Nii tulebki kristliku kujundikeele uurimisel märgata ka neid kohti, kus usk, lootus või ilmutus ilmnevad sekulaarsena näiva kogemuse kaudu.

2.6. Analüütiline lähtekoht

Eelnevate teoreetiliste lähtekohtade põhjal käsitlen kristlikku kujundikeelt kui kultuurimälulist ja intertekstuaalset tähendusvälja, mis võib tekstis avalduda nii otseste piibliviidete kui ka kaudsemate kujundite kaudu. Töö esimene küsimus on, milliseid kristlikke allusioone ja kujundeid valitud teostes kasutatakse. Seetõttu lähtun analüüsis neist tekstikohtadest, kus kristlik tähendusväli aktiveerub mõne markeri kaudu ja suunab lugeja mõtte kristliku tähendusruumi poole. Seejärel vaatan, millises kontekstis ja olukorras need markerid esinevad ning millist moraalset või emotsionaalset tähendust loovad. Nii saan vastata teisele uurimisküsimusele: kuidas kristlikke allusioone ja kujundeid kasutatakse, millise sõnumi kandjana need toimivad? Kristlikku kujundikeelt käsitletakse seejuures teose poeetika ja Siberi-kogemuse kujutamise osana.

Lähilugemise tulemusel eristusid kolm tähendusvälja: Siber kui piibellik kannatusruum; märgid, ilmutused ja lootuse võimalikkus ning reetmine, usk ja moraalne proovilepanek. Teemade vahel pole jäiku piire, need toetavad üksteist. Alapeatükkides lähenen igale autorile eraldi, et saaksin vastata töö viimasele küsimusele ehk kõrvutada kolme autorit ning vaadelda, kuidas kristliku kujundikeele kasutus erineb Kaugveri, Kiige ja Krossi teostes.

3. Kristlikud allusioonid Siberi-ainelises eesti proosas

Selles peatükis liigun teoreetilisest raamistikust tekstianalüüsi juurde. Analüüsin kristliku kujundikeele toimimist kolmes jaotuses Raimond Kaugveri romaanis "Põhjalvalgus", Heino Kiige romaanis "Maria Siberimaal" ning Jaan Krossi novellides "Tuhatos" ja "Motacilla". Lähilugemise põhjal käsitlen esmalt Siberit piibelliku kannatusruumina, seejärel märke, ilmutusi ja lootuse võimalikkust ning viimaks reetmise, usu ja moraalse proovilepaneku kujundeid.

3.1. Siber kui piibellik kannatusruum

3.1.1. Kaugver: orjapõlv, märterlus ja põrgu

Kõige otsesemalt avaldub Siber kui piibellik kannatusruum Kaugveri "Põhjalvalguses", kus autor seob vangilaagri kogemuse orjapõlve, märterluse ja põrgu kujunditega. Luuletajahing Heldur nimetab laagrit "egiptuse vangipõlveks" (Kaugver 2010: 325) ning ütleb, et kui see veel mõne aasta kestab, ei pea nad vastu. 2. Moosese raamat kirjeldab pikka ajajärku, mille jooksul iisraellased asusid elama muistsesse Egiptusesse, langesid orjusesse ning vabastati lõpuks Moosese poolt, kes juhtis nad Egiptusest välja Kaananimaaale. Egiptuse vangipõlve kujund asetab Siberi laagrikogemuse kollektiivsesse kannatus- ja pääsemisootuse narratiivi. Masingu väide, et eestlased mõistavad Vana Testamenti ja juute oma ajaloolise tausta tõttu paremini kui meid ümbritsevad suurrahvad (Masing 2008b: 249), aitab selgitada, miks Kaugver kasutab just vanatestamentlikku kujundit. Tänu egiptuse vangipõlve kujundile pole romaanitegelased pelgalt poliitvangid, vaid poliitilise süsteemi ohvrid, kes ootavad pääsemist ja õigluse jaluleseadmist nagu iisraellasedki Vanas Testamendis.

Piibelliku kannatusruumi loomist toetab Kaugveril ka märterluse kujund. Peategelane Mattias võrdleb laagrivalvureid joobnud roomlastega, kes naersid algkristlaste üle, kui neid areenil lõhki kisti ja piinati (Kaugver 2010: 172). Laagri vangide võrdlemine piinatavate algkristlastega asetab laagri vägivalla kristliku märtriloo tähendusvälja. Vangid pole ainult poliitilise süsteemi ohvrid, vaid inimesed, kelle kannatus seostub süüütuse, usu ja tagakiusamisega. Sama mõtet väljendab ka luuletajahing Heldur, kes näeb surnud venelast kaevandusest välja toodavat: "Pärast surma oleme kõik ühesugused – selle nõukogude võimu

ohvrid ja märtrid." (Kaugver 2010: 328). Märterluse kujund annab kannatusele moraalse kaalu: füüsiline vägivald puudutab inimese väärikust ja õiglustunnet.

Kaugver arendab Siberi kui kristliku kannatusruumi kujutamist edasi põrgu motiivi kaudu. Juba enne kaevandusse jõudmist viirastub tegelastele "kottpime, niiske maa-alune, kuhu iialgi ei langenud jumala päikese valgust", ning nad tunnevad, nagu lasuks neil "allmaailma raskus" (Kaugver 2010: 144). See kirjeldus haakub kristliku traditsiooni põrgukujutlusega, mis seostub pimeduse, väljapääsmatuse ja surmavarjuga (vt Mt 8:12¹, Ii 10: 21–22²). Seejuures pole tegemist veel tegelaste reaalse kogemusega, vaid ettekujutlusega sellest, mis neid ootab. Nagu Kõresaar tõdeb, siis üksikisiku isiklikule kogemusele lisanduvad varasemad sotsiaalkultuurilised kogemusstruktuurid (Kõresaar 2003: 20–21) ehk antud juhul põrgu kui kultuurimäluline konstruktsioon. Nii algab põrgu juba hirmu ja kujutluse tasandil ning Siber pole ainult füüsiline ruum, vaid psühholoogiline seisund.

Samas ei jäta Kaugver põrgut üheplaaniliseks. Kui üks noorem faktipõhise ellusuhtumisega tegelane Valter ütleb, et nad sõidavad põrgusse, vastab vanem loomupäraselt optimistlik tegelane naljatlevalt, et parem on kukkuda tagurpidi ja kujutleda, et kukud paradiisi (Kaugver 2010: 146). Seda võib lugeda naljana, kuid nalja kaudu pööratakse ironiliselt ümber ka kristlik ruumiloogika. Küsimus ei seisne enam ainult selles, kus inimene asub, vaid kuidas ta talumatut olukorda mõtestab. Otse mülkasse langemise asemel võib end petta paradiisi langemisega. See ei tühista kannatuse tegelikkust, kuid näitab, et kujutlusel ja keelel on ellujäämisel oluline roll. Kristlik kujundikeel annab võtme psüühilise vastupanu kujutamiseks.

Kaugveri põrgukujundi viimane tasand on seotud just enesesäilitamisega. Peategelane Mattias ja tema sõber Valter nõustuvad, et tuleb "teha kõik, et ennast selles põrgus säilitada" (Kaugver 2010: 153). See toob mängu inimese enda võitluse, ellujäämisinstinkti. Põrgu pole ainult koht, kust tahetakse välja pääseda, vaid ruum, kus elutahe ja enesesäilitamise tung pannakse äärmuseni proovile. Seetõttu tekib romaanis pinge põrgu ja elu vahel. Põrgu ähvardab inimese hävitada, kuid samal ajal muutub just seal nähtavaks elu visadus, kus vastupanu ei seisne võidus, vaid edasi elamises.

¹ "aga kuningriigi lapsed heidetakse välja kõige äärmisemasse pimedusse; seal on ulmine ja hammaste kiristamine!"

² "enne kui ma tagasitulekuta lähen pimeduse ja surmavarju maale, maale, kus pimedus on pilkane, kus on surmavari ja kaos ja kus valguski on pimedus!"

3.1.2. Kiik: kodukaotus ja vaikne ohver

Kui Kaugveril määravad Siberi kujutamist ennekõike orjapõlve, märterluse ja põrgu kujundid, siis Kiige romaanis "Maria Siberimaal" on Siberi ruum ambivalentsem. Maria nimetab Siberit "õnnistatud maaks" (Kiik 2009: 163), rõhutades selle viljakust ja looduslikku elujõudu. Samas ei muutu Siber seeläbi töötatud maaks. Töötatud maa kujund käib romaanis hoopis Eesti kohta: "Kui oleks Eesti muld nii õnnistatud ja kui temast ükski võõras riik üle ei tallaks, olgu sõjaga või ilma, siis see oleks töötatud maa, millest paremat piibel ka ei oskaks lubada." (samas). Eesti nimetamine töötatud maaks asetab Kiige romaani Õnne Kepi kirjeldatud traditsiooni, kus isamaad nähakse üleva ja püha ideaalina (vt ka Kepp 2012: 193). Maria õnnistatud ja töötatud maa kujundid loovad kontrasti Siberi ja Eesti vahel, kus Siber on kaotatud kodumaad ja ajaloolist ebaõiglust meeldetuletav ruum. Kiige Siber ei ole vangilaager nagu Kaugveril, vaid argise ellujäämise paik, kus kodu kaotamise valust hoolimata tuleb uus elu üles ehitada.

Kiige romaanis avaldub Siberi kui piibelliku kannatusruumi tähendus eriti vanaema tegelaskujus. Tema valmisolekut jääda Siberi mulda ja anda järeltulevatele põlvedele justkui õigus paremale saatusele esitatakse romaanis ennastohverdava teona. "Vanaema iseenese ärasalgamine on nagu Jeesuse märtritegu, kes inimeste lunastamiseks kannatustele vastu läks" (Kiik 2009: 102). Vanaema surm pole ainult ühe vana inimese hääbumine võõral maal, vaid see omandab ohvri ja lepituse mõõtme. Kui Kaugver väljendab märterlust laagri vägivalda ja poliitilise vangide kollektiivse saatuse kaudu, siis Kiigel on märterlus vaiksem: see avaldub loobumises, põlvkondadevahelises vastutuses ja valmisolekus kannatada teiste eest.

3.1.3. Kross: nihestatud kujundid

Krossi novellides pole piibellik kannatusruum nii otsene ja piibliviited mõjuvad sageli irooniliselt. "Tuhatoosis" kirjeldatakse Kirovi tapivanglat kui "armetut palkbarakkidest palktaradega liigendatud Noa laevukest", mis on "uppumas oma uputusaegse ülekoorma all linnaääre ja raudteetaguse soppa ja porri" (Kross 2020: 405). Kui Noa laeva võib pidada Piiblis pääsemise ja elu säilitamise kujundiks, siis Krossil on see madaldatud ja irooniliseks pööratud. "Noa laevuke" ei kanna vange turvaliselt läbi hävingu, vaid on üks räpane, uppuv ja ülekoormatud vahejaam. Päästekujundist saab laagriteekonna absurdsust näitav kujund.

Samasugune nihestatus ilmneb, kui minategelane tõstetakse ihuüksi tapirongi pealt maha ja ta peab ootama enda eskorti laagri territooriumile. Lause: "olin seal igatahes jumala üksi – isegi taevatähti polnud olemas" (Kross 2020: 414) kirjeldab tema äärmuslikku üksindust. Väljend "jumala üksi" võib toimida ka kõnekeelse intensiivistajana, kuid koos taevatähtede puudumise motiiviga aktiveerib see religioosse mahajäetuse tähendusvälja. Tegelane ei kirjelda siin otsest usulist kriisi, kuid tema üksindus saab kosmilise mõõtme: puuduvad inimesed, tähed ja kõrgem kord. Krossile omaselt jääb selline tähendus siiski põgusaks. Ta ei arenda suurt kannatusnarratiivi, vaid laseb kristlikul kujundil hetkeks üksinduse ulatust kirjeldada.

Niisiis pole Siber neis tekstides ainult ajalooline või geograafiline paik. Kaugveri kristlik kujundikeel, mis on nii kinnitav kui irooniline, muudab Siberi iisraeli rahva vangipõlve, algkristliku märterluse ja põrgukannatuse ruumiks. Kiige kristlik kujundikeel, mis on niisamuti kinnitav, teeb Siberist sundasumise, kodukaotuse ja vaikse ohvri paiga. Kross nihestab kristlikke kujundeid nii, et need näitavad kannatuse absurdi ja üksindust.

3.2. Märgid, ilmutused ja lootuse võimalikkus

Siin alapeatükis nihkub tähelepanu märkidele, mille kaudu avaneb lootuse, ilmutuse ja metafüüsilise tasandi mõõde. Kristlik kujundikeel aitab märgata hetki, kus tegelased tajuvad nähtava maailma kõrval midagi enamasti või annavad maisele sündmusele kõrgema tähenduse.

3.2.1. Kaugver: loodus kui lootus ja märk

Kaugveri "Põhjavalguses" on loodusel väga märgiline roll. Juba pealkiri viitab (põhja)valgusele ehk virmalistele, mis on teost läbiv tähenduslik motiiv. Piiblis on valgus üks kesksemaid jumaliku kohalolu ja juhtimise metafoore (Ps 27:1³; Jh 8:12⁴). Virmalised on emotsionaalselt laetud nähtus, mis mõjuvad tegelastele ja eriti Mattiasele "nagu religioon" ja koondavad endasse ekstaasi, rahutust ja lootust (Kaugver 2010: 351). Masingu järgi avaldub eestlaste religioosne tunnetus sageli just looduse ekstaatilisest kogemisest

³ "Jehoova on mu valgus ja mu pääste"

⁴ "Mina olen maailma valgus. Kes mind järgib see ei käi pimeduses, vaid temal on elu valgus!"

(Masing 2008a: 101), mistõttu saab põhjavalguse motiivi lugeda looduskogemusena, millel on religioosne mõõde ning millele omakorda kristlik valgussümboolika lisab lootuse tähendusvarjundi. Sarnast looduse kaudu avanevat absoluuditaju kirjeldab Õnne Kepp näiteks Marie Heibergi luule puhul (Kepp 2012: 192–193).

Põhjavalguse kujund omandab erilise kaalu stseenis, kus Mattias kujutab ette tundras kokku varisevat ja surmaga silmitsi seisvat teekäijat, kes näeb taevasse süttimas virmalisi, tõuseb selle peale taas üles ning kõnnib nendega taeva taha (Kaugver 2010: 377). Tegemist pole otsese piibliillusiooniga, kuid kristlik valgussümboolika ja ühendus teispoosusega on selgelt aktiveeritavad – põhjavalgus omandab lunastusliku ja metafüüsilise mõõtme. Virmalised seovad Siberi selliste teemadega nagu pimedus, looduse religioosne mõju, ellujäämine ja lootus. Põhjavalgus annab jõu liikuda edasi üleiniimlikus olukorras.

Ilmutuse vahendaja rolli mängib Kaugveril linavästri. Nimelt ühel puhkehetkel, kui Mattias ja ta kaks sõpra murul einestavad ning puhkavad, laskub üks linavästri meeste ette laagrit ümbritsevale okastraadile. Vangid kogevad seda ühtaegu nii vabaduse märgina kui õrritava provokatsioonina, mille Jumal on neile saatnud: lind liigub vabalt seal, kus inimene on täielikult piiratud (Kaugver 2010: 324–325). Linavästri pole otsene piibliillusioon, kuid linnud kui laiem kategooria sümboliseerivad Piiblis Jumala hoolt, kaitset ja pääsemist: Jeesus osutab taeva lindudele kui Jumala hoolitsuse märgile (vt Mt 6:26), psalmides võivad linnud tähistada kaitset (vt Ps 91:4), varjupaika (vt Ps 84:4) ja pääsemist (vt Ps 124:7). Sellise tausta kaudu omandab väike lind tähendusliku rolli.

Traat, millele linavästri laskub, tähistab vangistuse ja vabaduse piiri. Just sellele piirile ilmuv lind muudab vangide olukorra eriti teravalt nähtavaks. Kui evangeeliumis kinnitab lind Jumala hoolitsust, siis Kaugveri tekstis pöördub see lohutuskujund valusaks küsimuseks: kui lind on vaba ja Jumala hoole all, miks on inimene traadi taga?

Siiski pole linavästri ainult julm meeldetuletus, osutades sellele, et totalitaarne tegelikkus ja vangilaager pole kogu reaalsus. Lind katkestab hetkeks vangistuse täielikkuse ning tema funktsioon on seeläbi kahetine. Ta rõhutab ebaõiglust ja inimese vangistatust, kuid osutab ka vabaduse võimalikkusele. Kristlik tähendusväli aktiveerub, sest tegelased tajuvad justkui oleks Jumal selle märgi neile saatnud. Nii muutub västri lootuse, lohutuse ja valulise reaalsuse meeldetuletuseks.

3.2.2. Kiik: jumalakogemus kui kõrgema hoole märk

Kiige teos läheneb märgile ja ilmutusele teistmoodi. Maria usub ja kogeb korduvalt, et nähtava ja nähtamatu piiril on kõrgem jõud, mille olemasolu kinnitavad objektiivselt toimuvate juhtumite tõlgenduslikud äratundmishetked. Maria poja Karli surmasuust tagasipöördumine tõlgendatakse "märgina kõrgemalt poolt" ning üleüldse kogeb Maria mitmel korral Jumala nähtamatu käe puudutust (Kiik 2009: 99). Kui Kaugveri linavästriku jääb lootuse ja lohutuse pakkujana pigem ebamääraseks märgiks, siis Maria tõlgendab endaga toimuvat märgina Jumala hoolitsusest. Taolised märgid kinnitavad Mariale, et maailma ei juhi vägivald, vaid armastus ja õiglus (samas).

Veel intensiivsemalt avaneb Maria usuline kogemus tagasivaatavas kirjelduses ekstaatilisest jumalakogemusest, kus ta kogeb Jumalaga ühtesulamist ja tema väge (Kiik 2009: 117–118). Kiigel kinnitab ilmutus kõrgema kohalolu jõudu. Maria jaoks pole Jumal ainult kujund või kultuuriline mälumärk, vaid kogemuslikult tajutav jõud, mis avaldub argises elus ja looduses.

3.2.3. Kross: märk usu ja juhuse piiril

Kaugveri linavästriku motiiv on eriline ka seetõttu, et see on olemas ka Krossil. Erinevalt Kaugverist nihkub Krossi "Motacillas" västriku kujund metafüüsilisemale tasandile. Novelli keskmes on Luuka evangeeliumi sinepiivakese-motiiv: kui inimesel oleks sinepiivakese võrra usku, võiks ta korda saada võimatut (Lk 17:6⁵). Kui novelli minategelane, poliitvang püüab laagris esile manada oma Eestisse jäänud naist, ilmub tema ette üheks lühikeseks hetkeks linavästriku. Minategelane usub, et lind materialiseerus "mõõtmatus igatsemispingest" ega pole "juhuslik liigvarane linavästriku" (Kross 2020: 505). Kross jätab sündmusele tõlgendamisruumi: peategelane küll usub, et tegemist oli imega, ent tunnistab ka loos olevaid mitmeid vastukäivusi. Nii tekib küsimus, kas usk ja igatsus võivad mõjutada reaalsust. Kaugveri linavästriku kujund loob pinge linnu tähenduse mõistmisel – kas tegemist on narriva provokatsiooniga või lohutava märgiga. Kiige Maria näeb märkides kindlat tunnistust Jumala hoolest. Krossi linavästriku kujund jääb nende kahe vahele:

⁵ "Aga Issand ütles: "Kui teil usku oleks sinepiivakese võrra ja te ütleksite sellele metsviigipuule: Juuri end välja ja istuta merre! Siis see kuuleks teie sõna.""

peategelane küll usub sündinud imesse, ent erinevalt Mariast ei esita ta seda ühemõttelise tõena Jumala sekkumisest, vaid laseb märgil püsida usu, igatsuse ja juhuse piiril.

Oluline on ka hetk, mil "Motacilla" minategelane tunneb, nagu tegutseks ta kellegi teise tahtest ning oleks "üleni nagu käsi" (Kross 2020: 504–505). Kui Kiige Maria tunneb Jumala nähtamatu käe puudutust, siis Krossi minategelast lausa juhüb see käsi ning sisendab talle vankumatut usku. See avab võimaluse, et nähtava maailma sees on veel teisigi tasandeid. Märk ei tõesta mingit konkreetset religioosset tõde, kuid jätab avatuks võimaluse, et juhuse, kujutluse ja usu vahel on side, mida ratsionaalne seletus ei ammenda. Krossi märk jätab tõlgenduse avatuks, reaalsus ja kujutus ei vastandu ning peamine on kogemuse positiivne mõju tegelasele.

Krossi "Tuhatosis" on kõrgema tähenduse küsimus abstraktsem. "Suur Tuhatosiisand" ei tundu olevat kindel ja sekkuv Jumal, vaid mõjub pigem nagu eemalseisev Jumal – selle kujundi kaudu saab kõnelda juhusest, ettemääratusest ja seletamatutest kokkulangevustest. Vange võrreldakse kustunud konidega Jumala tuhatosis: mõni kustub, mõni põleb ära, mõne hingab Jumal taas põlema (Kross 2020: 410–411). Novelli lõpus tõdeb minategelane pärast kõige ootamatuid kokkusattumusi ja vedamist, et maailmas leidub "niisuguste juhuste tasand, mis tõestab, et Suur Tuhatosiisand on olemas" (Kross 2020: 425). Tegemist on Krossile omase kõhkleva metafüüsikaga, kus jumalikkude kohalolu märki võib aimata argiste kokkulangevuste ja juhuste kaudu.

Võrdlevalt võib öelda, et märgid toimivad kõigi autorite puhul nähtava maailma piiride avardajana. Kaugveril on märk seotud äärmuslikus olukorras vastupidamisega ja lootuse säilitamisega, seetõttu on see korraga nii trööstiv kui valus. Kiigel kinnitab märk kõrgema õigluse ja armastuse olemasolu ning aitab kannatust taluda. Krossil jääb märk aga usu, juhuse ja igatsuse piirile. Ühisosa seisneb selles, et märk laseb tegelastel tõusta kõrgemale vägivaldsest tegelikkusest. Kui ratsionaalne seletus ei suuda inimese kogemust enam ammendavalt kirjeldada, hakkab looma tähendust kristlik tähendusväli.

3.3. Reetmine, usk ja moraalne proovilepanek

Äärmuslikes tingimustes muutuvad eriti teravaks küsimused süüst, reetmisest, õiglusest, ustavusest, usust ja headuse säilitamisest. Siin alapeatükis keskendutakse kristliku kujundikeele eetilisele mõõtmele.

3.3.1. Kaugver: lepitus, reetlikkus ja vastupanuigatsus

Raimond Kaugver kujutab kristliku kujundikeele abil eeskätt eetilise korra lagunemist ja reetmise süsteemsust, mis ilmneb eriti selgelt püha õhtusöömaaja ja Juuda motiivide kaudu. Enne tapivagunisse minekut jagavad vangid omavahel viimaseid palukesi ning üks meestest nimetab seda stseeni irooniliselt pühaks õhtusöömaajaks (Kaugver 2010: 118). Allusioon aktiveerib evangeeliumiloo, kus Jeesus jagab oma jüngeritele leiba ja veini (Mk 14:22–24⁶) ning osutab samal ajal äraandja kohalolule lauas (Lk 22:21–23⁷). Kaugveri stseenis on fookus just äraandja kohalolul ning selle asemel, et Jeesuse moodi kõigile leiba jagada, ütleb üks vangidest: "meie oleme Kristusest terakese targemad – tema söötis oma äraandjat ka, aga meie sööme parem ise kõik nahka" (Kaugver 2010: 118). Nii mõjub püha õhtusöömaaja kujund siin pigem osaduse ja vendluse purunemisena, mis ilmestab laagri ellujäämisloogikat. Jagamine ei tähenda armu, vaid võib paista naiivsusega – laagris võib iga kaaslane osutada reeturiks. Selline nihestus näitab, kuidas laagriolukord mõjutab kristlikku ligimesearmastust.

Stseeni lõpus kõlav "Jumalaga vend ja sinu ihu!" (Kaugver 2010: 119) süvendab seda võimalikku desakraliseerimist. Üks tõenäone tõlgendus on, et viide püha õhtusöömaaja sakramentaalsele tähendusele – armule, ohvrile ja osadusele –, rõhutab Siberi teisesust. Siberis pole "ihu" enam lunastuse ja armastuse märk, vaid bioloogilise ellujäämise küsimus, ning "vend" pole enam vendlus või ligimesearmastus, sest igäühel võib saada oht. Nii võib püha õhtusöömaaja allusiooni kaudu küsida, kas tegelased suudavad jääda vennaks või saab neist Juudas.

Juuda-kujund laieneb Kaugveril üksikisikult süsteemseks kategooriaks. Evangeeliumis on äraandjaks üks inimene, kuid Kaugveri laagristseenis võib reetmine olla kõikjal. Esmalt seostub see võõraste ja vaenuliku süsteemiga (Kaugver 2010: 119), hiljem aga kandub Juuda-kujund üle ka eestlasest kaaskannatajale, kes kannab Mattiase peale keelt (Kaugver 2010: 461). See muudab Juuda-kujundi eriti ehedaks, kui reetur on keegi omadest. Vägivaldne süsteem võib demoraliseerida ohvreid endid. Kaugver osutab selle moraalse korra kokkuvarisemise ulatusele kristliku allusiooni kaudu ning näitab, et Siberi-kogemuses ei piisa lihtsast vastandusest süütute kannatajate ja kurja võimu vahel. Nii näitab Juuda-

⁶ "Võtke! See on minu ihu. /.../ See on minu veri, lepingu veri, mis ära valatakse paljude eest."

⁷ "Mu äraandja käsi on minuga lauas! Ja inimese Poeg läheb küll ära, nõnda nagu see on määratud; ometi häda sellele inimesele, kes ta ära annab. Ja nemad hakkasid küsima üksteiselt, kes see küll peaks nende seast olema, kes seda teeb."

motiiv, kuidas nälg, hirm ja alandus lõhuvad vennluse, üksik reetmine seotakse arhetüübiga ning asetatakse seeläbi kindlasse moraalsesse ja kultuurilisse konteksti.

Kaugveri moraalse piirsituatsiooni kujutamisse kuulub ka Simsoni allusioon. Tuberkuloosihaige Valter ütleb: "Hilja kasvavad Simsonile juuksed... Ah, oleks ometi Simsoni jõud käepärast, siis murraksin ka mina oma vangla maha koos endaga! Aga näed – mina lähen, aga tema jääb," (Kaugver 2010: 314). See osutab Kohtumõistjate raamatu loole, kus vangistatud Simson, kelle jõud peitub tema juustes, hävitab juuste taaskasvades viimase jõupingutusega templisambad ning sureb koos vaenlastega (vt Km 16:25–30). Kaugveri tekstis jõuab Valter äratundmiseni liiga hilja ja Simsoni kujund tähistab siin eeskätt vastupanu võimatust. Valter samastab end piibelliku vägilasega, kes tahab vangla koos iseendaga hävitada, ent erinevalt Simsonist pole temal enam selleks jõudu. Kui Juuda kujund näitab eetilise korra lagunemist ja reetmist, siis Simsoni kujund väljendab viimase vastupanu igatsust. Valter tahaks veel midagi teha, veel viimast korda vastu hakata, ent tema keha veab teda alt. Nii muutub vabanemise kujund traagiliseks märgiks hilinevad taipamisest ja kujutletava jõu ning tegeliku füüsilise jõuetuse valusast vastuolust.

3.3.2. Kiik: kõrgem õiglus ja headuse alalhoid

Heino Kiige "Maria Siberimaal" käsitleb moraalset proovilepanekut teisest vaatepunktist. Kui Kaugveril on keskne, kuidas laager toodab reetmist ja lõhub vennlust, siis Kiigel on esil küsimus, kuidas säilitada usk õiglusesse ja headusesse. Maria nendib eestlaste erinevat toimetulekut võrreldes, et "see on nagu vaese inimese taevasseminek – kellel pole, sellelt võetakse viimane, aga kellel on, sinna tuleb juurde" (Kiik 2009: 87). Ütlus on pärit piiblist (vt Mt 25:29; Lk 19:26) ning kõlab Kiige tekstis ühtaegu leplikult kui valusalt. Siber ei loo kannatajate vahel võrdsust. Need, kellel on oskusi ja tööriistu, saavad paremini hakkama, samas kui rinnalastega üksikemad jäävad aina suuremasse puudusesse. Piibellik ütlus näitab, et ebaõiglus valitseb ka kannatuse sees.

Just sellel taustal muutubki Maria usk kõrgemasse õiglusesse oluliseks. Ta ei saa leppida mõttega, et õiglusetus on ülim. Seda väljendab ka Maria usk sellesse, et Jumal karistab kord kõiki nende tehtud kurja eest (Kiik 2009: 238). See toimib moraalse mõõdupuuna: kui nõukogude tegelikkus on ebaõiglane ja vägivaldne, siis usk kõrgemasse õiglusesse võimaldab Marial säilitada usu, et kurjusel pole viimane sõna. See ei tähenda tingimata dogmaatilist usutunnistust, vaid pigem veendumust, et maailmas peab olema

mingi inimesest suurem õiglus. Siin aitab Masingu "eestlaste hea jumala" käsitlus selgitada Maria hoiakut: Jumal on sõbralik ja head alal hoidev jõud (Masing 2008b: 258).

Sama küsimus avaneb Maria ja Olga kõneluses heast ja kurjast jumalast. Olga arvab, et inimene on kunagi mõelnud omale hirmu sisendamiseks kurja jumala välja ja et sellise jumala valitsemisaeg on lõppemas (Kiik 2009: 117). Tema arusaamas toetub moraal hirmule karistuse ees. Maria vaidleb sellele vastu, öeldes, et päriselt ka on olemas keegi vägevaim, keda võib nimetada kasvõi looduseks, ent "kes neid asju teeb, mida inimene ei suuda" (samas). Nii ei piirdu Maria jaoks Jumal institutsionaalse usu või karistava võimuga, vaid võib ilmned ka looduse või inimesele võimatute asjade tegemises. Maria Jumala kaudu jääb maailm moraalselt tähenduslikuks.

Vanaema ohvri motiiv avab sama teema teisel viisil, vaadeldes seda läbi moraalse proovilepaneku. Kui Kaugveri Juuda-stseenides tühistub vendlus ellujäämise surve all, siis Kiik tõstab esile vastupidise võimaluse: kannatuse keskel võib esile kerkida isetu ja ohvrimeelne headus. Vanaema valmisolek loovutada surmas oma hüved pole ainult ohvrikujund, vaid eetiline tegu. Ta on leidnud lepituse taevaisaga (Kiik 2009: 102). Selle kaudu näitab Kiik, et kristlik maailmapilt võib totalitaarse vägivalda tingimustes aidata moraalselt vastu pidada. Nii pole inimene ainult kannataja ega reetur, vaid headuse alalhoidja.

3.3.3. Kross: usk kui tähenduse otsimine juhuse piiril

Jaan Krossi novellides ei seisne moraalne proovilepanek niivõrd otseses valikus reetmise ja ustavuse vahel nagu Kaugveril ega ka kindlas usus kõrgemasse õiglusesse nagu Kiigel. Kross keskendub pigem usu ja kõrgema jõu üldisele võimalikkusele maailmas, mis näib juhuslik ja vägivaldne. Tema minategelased analüüsivad argist maailma ja teevad selle põhjal tähelepanekuid. Nende usk tuleneb Masingu kirjeldatud tähenduslikust kontaktist välismaailmaga ning igapäevastest tähelepanekutest (Masing 2008a: 101–106).

"Motacillas" koondub uskumise küsimus sinepiivakese usu motiivi ümber. Luuka evangeeliumi järgi piisab sinepiivakese suurusest usust, et teha võimalikuks võimatu. Krossi minategelane katsetabki selle tähendamissõna paikapidavust manades esile oma Eestisse jäänud naist. Tema püüetada nähtava maailma piire näitab, et ta ei lepi täielikult vangistuse ja kaotusega, vaid temas idaneb see sinepiivakese suurune usk. Västriku ilmumist tõlgendab minategelane väga üheselt, lind materialiseerus tema igatsemispingest, kuigi

mitmed asjaolud võivad väita vastupidist (Kross 2020: 505). Sellega näitab Kross, et usk on otsus, minategelase raskes olukorras on see ainuke pääsemisvõimalus.

Hoopis teistsugune kõhkclus tekib "Tuhatoosis", kus usuküsimused on seotud maailmakorraga. Suur Tuhatoosiisand on madaldate jumalakujund, kelle kaudu saab mõelda ellujäämisest kui millestki enamast kui juhuslikust pääsemisest. Vangide võrdlus kustunud konidega tuhatoosis madaldab ühelt poolt jumaliku ettehoolduse ideed, teisalt laseb see aimata maailma seletamatut korda. Kui maailmas leidub "niisuguste juhuste tasand" (Kross 2020: 425), siis pole tegelikkus täiesti mõtteta. Krossi tegelane jõuab võimaluseni, et juhused võivad moodustada tähendusliku mustri. See ei tähenda pöördumist või usulist äratundmist, pigem on see abstraktsem usu vorm: irooniline ja avatud, tähendusi otsiv. Moraalne proovilepanek seisneb siin selles, kas inimene suudab säilitada usalduse tähenduse võimalikkusesse olukorras, mis näib taanduvat juhusele, vägivallale ja ellujäämisele.

Seega toimib kristlik kujundikeel moraalset proovilepaneku kujutamisel nii kinnitavalt kui nihestatult. Kaugver loob kristliku kujundikeele kaudu Siberist ruumi, kus kristliku eetika mõisted nagu vendlus, ustavus ja vastupanu pööratakse ellujäämise surve all ümber. Kiigel on keskmes headuse, lepituse ja kõrgema õigluse teemad. Krossil saab "Tuhatoosis" usust küsimus ning "Motacillas" vastus. "Tuhatoosis" ei saa minategelane olla kindel kõrgemas korras, ent ei saa ka loobuda sellest võimalusest. "Motacillas" on fookus aga lihtsalt uskumises kui milleski, mis on otsuse küsimus. Mõlema puhul ei lahenda see tegelaste olukorda, ent loob võimaluse aimata juhuse ja igatsuse taga tähendust.

3.4. Kaugveri, Kiige ja Krossi teoste võrdlus

Kaugveri, Kiige ja Krossi tekstides toimib kristlik kujundikeel ühise kultuurilise tähendusvarana, kuid selle kasutusviis ja rõhuasetused on autoriti erinevad. Tervikteoste tasandil on kristlik kujundikeel kõige tihedamalt esil Kaugveri "Põhjalvalguses", kus kristlikud kujundid toimivad pigem kultuuriloolise ja kirjandusliku tähendusvarana, mille abil mõtestada äärmuslikku kogemust. Võrreldes Kaugveriga, kasutab Kiik oma romaanis "Maria Siberimaal" kristlikku kujundikeelt vähem, kuid usk Jumalasse on peategelase Maria toimetulekuvahend ja selle läbi üks romaani nurgakividest. Krossi novellides on kristlikke kujundeid kõige vähem, ent novelližanri lühidust arvestades on siiski kõnekas, et nii "Tuhatoosis" kui "Motacillas" on peamotiiv kristlik. Krossil, nagu Kaugverilgi, seostub

kristlik kujundikeel eelkõige kultuurimälu ja kirjandusliku tähendusvaraga. Sellest lähtuvalt erineb autorite kristliku kujundi funktsioon: kas see kinnitab tähendust, nihestab seda või jätab tähenduse avatuks.

Kõige tihedamalt ja otsesemalt kasutab kristlikku kujundikeelt Kaugver "Põhjavalguses". Egiptuse vangipõlve, märterluse, põrgu, püha õhtusöömaaja, Juuda ja Simsoni kujundid moodustavad võrgustiku, mille kaudu kujutatakse laagrit äärmusliku füüsilise ja moraalse piiriolukorrana. Kaugver nihestab ja madaldab kristlikke allusioone: pühast õhtusöömaajast saab nälja ja reetmise stseen, Jumala saadetud linavästriku lohus ja provokatsioon ning põrgust inimese ellujäämisvõime proovilepanek. Samas põhjavalguse kujund pakub lootust ja jõudu. Seetõttu mõjuvad kristlikud kujundid Kaugveril pingestatult, näidates ühtaegu tähenduse vajadust kui ka selle purunemist vangilaagris.

Kuna Kiik ei kujuta vangilaagrit, vaid sundasumist, on kristlik kujundikeel vähem äärmuslik ning fookus on põrgu ja reetmise teemade asemel kannatuse väärikal kandmisel, õiglustunde säilitamisel ja headuse võimalikkusel. Töötatud maa kujund seostub kodumaa kaotusega, vanaema ohver annab kannatusele lepitava mõõtme ning Maria usk kõrgemasse õiglusesse aitab tal vastu seista mõttele, et repressioonide vägivald ja ebaõiglus on lõplikud.

Krossi novellides on kristlik kujundikeel kõige avatuma tähendusega. "Tuhatooši" Noa laevuke, Suur Tuhatoošiisand ja "jumala üksi" olemise motiivid ei väljenda selget religioosset maailmapilti, vaid neid motiive kasutatakse juhuse, pääsemise ja mahajäetuse kirjeldamiseks. "Motacilla" sinepiivakese usu ja linavästriku motiivid näitavad, kuidas usk ning kujutus võivad materialiseeruda. Tähendus sõltub sellest, kuidas inimene ise seda mõtestab.

Autorite erinevused on seotud ka tekstide ajalise ja kogemusliku taustaga. Kaugveri "Põhjavalgus" seostub vahetuma laagrikogemusega ning selle kristlik kujundikeel on terav ja eksistentsiaalselt laetud. Kiige romaanis on reaalse kogemusega distants ning kristlik kujundikeel on kasutusel pigem kannatuse mõtestamiseks ja tasakaalu säilitamiseks. Krossi novellid lähenevad Siberi-kogemusele tagasivaatavalt ning tema puhul pakub kristlik kujundikeel võimalust aimata juhuse ja igatsuse taga tähendust. Nii võib eeldada, et teoste erinevus ei seisne ainult autorite stiilis, vaid ka selles, missugust vangilaagri või sundasumise kogemust nad kujutavad ja kui suur on nende ajalooline distants.

Kokkuvõttes selgub, et kristlikud allusioonid ja kujundid annavad neis tekstides keele kogemustele, mida realistlik kirjeldus ei ammenda: reetmise arhetüüpsusele, viimases hädas jõu leidmisele, visale usule ja uskumatutele juhistele. Kaugveril aitavad need näidata laagri moraalset hävitusjõudu, vastupanuigatsust, Kiigel kannatuse väärikat kandmist,

õigluse igatsust ja headuse säilimist ning Krossil usu, juhuse ja tähenduse andmise õhkõrna piiri.

Kokkuvõte

Käesolevas bakalaureusetöös uurisin kristliku kujundikeele avaldumist Siberi-ainelises eesti proosas Raimond Kaugveri "Põhjavalguse", Heino Kiige "Maria Siberimaal" ning Jaan Krossi novellide "Tuhatos" ja "Motacilla" näitel. Siberi-ainelist kirjandust on käsitletud peamiselt mälu, trauma ja eluloo vaatenurgast, kuid kristliku kujundikeele roll selles on pälvunud vähem tähelepanu. Töö eesmärk oli välja selgitada, millised kristlikud allusioonid ja kujundid valitud teostes esinevad, millist tähendust need kannavad ning kuidas erineb nende kasutus autoriti.

Uurimismeetodina kasutasin lähilugemist ning võrdlevat analüüsi. Lähilugemise käigus eristusid kolm peamist tähendusvälja: Siber kui piibellik kannatusruum; märgid, ilmutused ja lootuse võimalikkus ning reetmise, usu ja moraalse proovilepaneku kujundid. Valitud teostes kasutatakse kristlikest allusioonidest muu hulgas Egiptuse vangipõlve, põrgu, märterluse, ohvri, Juuda, püha õhtusöömaaja, Noa laeva, sinepiivakese usu, linavästriku, valguse ja töötatud maa kujundeid. Need aitavad mõtestada Siberi-kogemuse moraalset ja eksistentsiaalset mõõdet: kannatust, reetmist, lootust ja kõrgema õigluse võimalikkust. Võrdlev analüüs näitas, et Kaugver kasutab kristlikku kujundikeelt kõige pingestatumalt vangilaagri piirsituatsiooni kujutamiseks; Kiigel toetab see sundasumise argist vastupidamist, usu säilimist ja väarikat kannatamist; Krossil jäävad kristlikud motiivid avatumaks, osutades usu ja juhuse haprale piirile.

Töö järeldab, et kristlik kujundikeel aitab Siberi-ainelises proosas avada kannatuse, reetmise, ellujäämise, lootuse ja moraalse vastupidamise kihte. See muudab Siberi mitte ainult geograafiliseks ja ajalooliseks paigaks, vaid ka vaimseks ja eetiliseks ruumiks. Käesoleva töö piiranguks on väike valim ning asjaolu, et kõiki kristlikke allusioone ei saanud bakalaureusetöö mahu tõttu käsitleda. Edaspidi võiks uurida kristlikku kujundikeelt laiemas Siberi-ainelises kirjanduses ning käsitleda eraldi veel ka surma ja lunastuse teemasid.

Summary

This bachelor's thesis, "Christian Figurative Language in Estonian Siberian-themed Prose", examines the role of Christian allusions and imagery in Estonian prose about Soviet repression against Estonians, especially in the 1940s and 1950s. In this context, Siberian-themed prose refers to literary representations of imprisonment in Soviet prisons and forced labour camps, as well as deportation and forced settlement in Siberia.

The topic is relevant because Estonian Siberian-themed literature has mostly been studied through memory, trauma and life writing, while the role of Christian figurative language has received less attention. The aim of this thesis was to identify Christian allusions in Raimond Kaugver's novel "Põhjavalgus", Heino Kiik's novel "Maria Siberimaal" and Jaan Kross' short stories "Tuhatoo" and "Motacilla", and to analyse what meanings they create. The thesis used close reading and comparative analysis.

Three main themes emerged from the analysis: Siberia as a biblical space of suffering, signs, revelations and the possibility of hope; and the motifs of betrayal, faith and moral testing. The analysis showed that Christian imagery helps represent suffering, betrayal, hope, faith, and survival. In Kaugver's novel, it is linked to the extreme experience of the prison camp. In Kiik's novel, it is connected with forced settlement, everyday endurance and belief in higher justice. In Kross' short stories, Christian imagery remains more open and ambiguous, raising questions about chance, faith and meaning-making.

The thesis concludes that Christian imagery serves as a cultural and literary tool that turns Siberia from a historical setting into a moral and spiritual space. Further research could examine this topic in a wider selection of Estonian Siberian-themed literature.

Kasutatud kirjandus

Hawkins, Peter S. 2015. Negotiating Boundaries: Teaching the Bible as Literature. *Religion & Literature*, 47 (1), 236–241.

Kaalep, Ain 1994. See on eriti ehtne Raimond Kaugver. *Vikerkaar*, 9 (3), 83–85.

Kaalep, Ain 2010. Selle erakordse romaani lugejaile. Järelsõna. *Raimond Kaugver, Põhjavalgus*. Tallinn: Pegasus, 509–511.

Kaugver, Raimond 2010. *Põhjavalgus*. Toim Evi Laido, Lauri Vanamölder. Tallinn: Pegasus.

Kepp, Õne 2012. Religioossed motiivid eesti lüürikas. *Valdkonnaraamatud. Gümnaasium. Usundiõpetus*. Toim Toomas Jürgenstein, Olga Schihalejev. Tallinn: Eesti Haridusministeerium, 189–201.

Kiik, Heino 2009. *Maria Siberimaal*. Tallinn: Eesti Päevalehe AS.

Kizant, Kristin 2023. Inimeseks jäämise strateegiad Raimond Kaugveri kirjades kogumikus "Kirjad Sigridile. Sõjatandriit ja vangilaagrist 1944–1949". Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, <https://hdl.handle.net/10062/95392>.

Kross, Jaan 2020. *Sobimatute seikade võlu. XX sajand Jaan Krossi novellides*. Koost Johanna Ross. Tallinn: EKSA.

Kõresaar, Ene 2003. Mälu, aeg, kogemus ja elulooürija pilk. *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive. Ethnological perspectives on memory. Studia Ethnologica Tartuensia*. 6. Toim Ene Kõresaar, Terje Anepaio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 7–32.

Kõvamees, Anneli 2013. Tabud ja reeglid. Sissevaateid eesti laagriromaani. Insights into Prison Camp Novels by Estonian Writers. *Methis. Studia Humaniora Estonia*, 9 (12), 122–135.

Laanes, Eneken 2017. Trauma keelde tõlgitud. Kultuurideülesed mäluvormid eesti laagri- ja küüditamismälestustes. *Keel ja Kirjandus*, 60 (4), 241–257.

Laanes, Eneken 2022. "Vaimustav ja huligaanne". Pikareskne humanism Jaan Krossi laagrinovellides. *Keel ja Kirjandus*, 65 (11), 979–994.

Lehtsaar, Tõnu; Heino Noor 2003. Religiooni osa poliitilise repressiooni järgse traumaga toimetulekul. *Usuteaduslik ajakiri*, 51 (1), 87–103.

Masing, Uku 2008a. Eestlase usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale (1934). *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Teine, täiendatud trükk. Tartu: Ilmamaa, 99–119.

Masing, Uku 2008b. Eestipärasest ristiusust (1938). *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Teine, täiendatud trükk. Tartu: Ilmamaa, 249–260.

- Merilai, Arne 2017.** Tüviteksti mõistest. *Keel ja Kirjandus*, 60 (10), 737–752.
- Mihkelev, Anneli 1996.** "Sul ärgu olgu teisi jumalaid mu kõrval." (2. Mo 20:3). Allusioonid Piiblile Kalju Lepiku luules. *Kirjandusteadus. Mõte ja ulm, rakendus ja uurimus*. 1. Koost Luule Epner, Arne Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 49–57.
- Mihkelev, Anneli 2005.** *Vihjamise poeetika*. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Mihkelev, Anneli 2024.** Anneli Mihkelev: Piibel ja Eesti kultuuri enesekirjeldus 20.–21. sajandi vahetusel. Ene Mihkelsoni leidmine (2014). *Peaaegu kõik. Ene Mihkelsoni tõlgenduskogumik 2005–2024*. Koost ja toim Aija Sakova, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 172–192.
- Nünning, Vera; Ansgar Nünning 2020.** Introducing Methods in Literary Studies: Concepts, Definitions, Overview. *Methods of Textual Analysis in Literary Studies: Approaches, Basics, Model Interpretations*. Toim Ansgar Nünning, Vera Nünning. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 1–58. <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?fidaac-11858/2800> (vaadatud 21.05.2026).
- Olesk, Sirje 2021.** Erakirjad kui kirjandus. *Keel ja kirjandus*, 64 (4), 341–343.
- Piibel. Vana ja Uus Testament 1991.** 1968. aasta tõlge. Helsinki: Finnish Bible Society.
- Rahi-Tamm, Aigi 2009.** "Oh, et seda uut võimu poleks tulnudki...". *Heino Kiik. Maria Siberimaal*, Tallinn: Eesti Päevalehe AS, 243–256.
- Ross, Johanna 2020.** Sobimatute seikade süüdimatu võlu. Saateks. *Jaan Kross. Sobimatute seikade võlu. XX sajand Jaan Krossi novellides*. Tallinn: EKSA, 745–767.
- Vainola, Keyt 2023.** *Trauma mäletamine eluloos ja ilukirjanduses: Jakob Kiili laagripäeviku ja Raimond Kaugveri "Põhjavalgus" näitel*. Magistritöö. Tallinna: Tallinna Ülikool, <https://www.etera.ee/s/D6mKoZkVXM>.
- Veidemann, Rein 2013.** Piibli tähenduslikkusest eesti kirjanduses. *Kirik & Teoloogia* 03.05.2013. <https://kjt.ee/2013/05/piibli-tahenduslikkusest-estti-kirjanduses-2/> (vaadatud 13.03.2026).
- Veidemann, Rein 2015.** Kristliku väärtusõpetuse peegeldusi Eesti (kirjandus)kultuuris. *Kirik & Teoloogia* 20.02.2015. <https://kjt.ee/2015/02/kristliku-vaartusopetuse-pegeldusi-estti-kirjanduskultuuris/> (vaadatud 13.03.2026).
- Veidemann, Rein 2021.** Piibel kui eesti kirjanduskultuuri arhetekst (2010). *Eesti kirjanduse mõte*. Toim Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 84–96.
- Võsa, Aira; Mait Laas 2022.** 19. sajandi poliitmüstika: Jacob Böhme kujuteldavad jäljed rahvuslikul ärkamisajal. I. *Akadeemia*, 34 (3 (396)), 510–533.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Saskia Einpalu,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose "Kristlik kujundikeel Siberi-ainelises eesti proosas", mille juhendaja on Tiina-Erika Friedenthal, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Saskia Einpalu

26.05.2026